

MAURICE HARRIETEN (1814-1904) *EUSKARA-FRANTSESA* HIZTEGIAREN BEREZITASUNAK

Larresoro, 2004-VI-24

Arantxa Hirigoyen

Aurkezpena hasi aitzin eskerrak eman nahi nituzke Euskatzaindiari, gaurko egunez M. Harrieten izena eta haren lana berpiztu baititu; eta bide batez erran behar dut ere, plazer bat dela enetzat, hemen berean Larresoron Harrieti buruz mintzatzea.

Molde labur eta argi batez beraz, M. Harrieten hiztegiaren aurkezpen orokorra eginen dut. Horretarako, bi partetan zatitu dut saioa, lehenik hiztegiaren egitura nagusia edo makroegituraz solas eginen dut eta bigarrenik egitura xeheaz edo mikroegituraz.

Bainan lehenik bi hitz sarrera gisa.

I. HIZTEGIAREN AURKEZPEN OROKORRA: EZAUGARRI NAGUSIAK

Oroitaraz dezagun, Harrieten hiztegiaren ezaugarri nagusia eskuizkribua dela da, hau da sekulan argitaratua izan ez den obra bat da Orotarat 3536 hosto ditu, alfabetikoki sailkatuak Atik Zraino. Hizki guziak zenbakituak dira eta karpeta desberdinetan sailkatuak.

Bertzalde, erraten ahal da hiztegi elebiduna dela, hau da euskara-frantsesa hiztegia. Sarrera-hitzak euskaraz agertzen dira eta mugabideak frantsesez; hots, frantsesez esplikatzen ditu euskal hitzak. Elebiduna da ez bakarrik mugabideetan, Harrietek erabiltzen dituen etsenplu eta aipu oro frantseserat itzultzen baititu.

Hemen aipatu beharreko beste ezaugarri nagusi bat, nahiz gero egitura nagusian edo makroegituran aipatuko dugun berriz, euskalki guziak konduan hartzen dituela da. Harrieten hiztegian ez dira bakarrik lapurtera, behenafarrea edo zubererazko hitzak agertzen, baizik eta euskalki guzietakoak. Gisa horretan euskal lexikoaren erakusgai zabala eskaintzen digu:

Achiruina: l. id. achiroya, achiroya Sy. zango cabila l., zango-aztala-aztal-beharria: BN, S. cheville du pied: id. g.b. isuriña-churminoa, orgatilla, oindagora, izuriña. [...]

Aguia: [...] 3. Aguian [...] Sy. l.g. behar bada, menturaz, BN, S. heldu, heltu bada, b. ausaz, ausa, aiyaz, apercon bai, b. beharbada bai l.g.BN.S. – nasqui, nabasqui g. noasqui g.b. [...].

Ainhara: l., ainhera BN, S., inhara l., enada, elaia, ainada g.b. [...]

Beraz dudarik ez da, euskalkien aipamena hiztegiaren aberastasunetariko bat dela; eta xehetasun interesgarriak eskaintzen ditu hiztegitileak alde horretatik. Horrek frogatzen digu Harrietek bere ezagutza eta jakitateaz aparte iturri anitz eta desberdinak erabili zituela bere hiztegiaren osatzeko.

II. MAKROEGITURA EDO EGITURA NAGUSIA

Tesi-lanerako hautatu ditudan hiru hizkien (*A, K, T*) egitura nagusia iker-tu ondoan, argi gelditzen da ez dela sailkatze molde bera nagusitzen. Hau da Harrietek ez ditu molde berean aurkezten *A* hizkiko sarrerak eta *K/T* hizki-koak. *A* hizkian, sarrera nagusiaren pean sailkatzen ditu erro edo jatorri bereko beste sarrerak:

— **Aberea, abrea**

- Aberechea
- Abereteguia
- Aberetasuna
- Aberezcoa, abrezcoa (Oyhenart)
- Abrildea, abrilcea (Larramendi)

— **Abiatcea**

- Abian
- Abiadura
- Abiaduraz, abiaduran

— **Achola**

- Acholatia, acholduria
- Acholduritcea
- Ez acholatua, ez acholduria
- Ez acholatcea, ez acholtcea
- Ez acholduritcea
- Acholatsua
- Ez acholatasuna

K eta *T* hizkietan aldiz, hitz bakoitzari sarrera bat eskaintzen dio:

- KHAMUTSA
- KHAMUSTEA
- KHAMUSCORRA
- KHAMUSDURA
- KHAMUSTASUNA

- KHARATSA
- KHARASDUNA
- KHARASDURA
- KHARASGARRIA
- KHARASTASUN
- KHARASTEIA

Adibide zerrenda honi so, hitzak ez dira gehiago erroaren edo jatorrizko sarrera-hitzaren inguruan kokatuak, baizik eta denak sarrera-buru gisa aurkeztuak dira.

Sarrera-hitzen sailkapenak ezaugarri nagusi bat badu: izen arrunta eta adjektibo guziak forma mugatuan emanak dira. Aditzak, aldiz, partizipiotik abiatuz denak aditizzen moldean aurkeztuak dira; *K* eta *T* hizkietan, gainera, aditzaren hiru formak ageri dira:

A hizkia:

- **Abiatcea**: “se mettre en voie de..., se préparer, s’acheminer, commencer”
- **Afaltcea**: “souper”
- **Aguertcea**: “1- verbe transitif, découvrir, montrer, manifester – 2- verbe intransitif, apparaître, être clair, visible
- **Aguitcea**: “1- arriver, contingere – 2 Devenir, fieri”

K eta *T* hizkiak:

- **KHALDATCEA**, **khalda**, **khaldatu**, **khaldatcen**: “1- v.act. Donner une chaude, une chauffe au feu de forge – 2- Souder un métal à lui même ou à un autre métal, après les avoir amollis au feu”
- **KHAMUSTEA**, **khamuts**, **khamustu**, **khamusten**: “1- v.act. Emousser le tranchant, le fil, la pointe – 2- v.intransitif. S’émousser – 3- au fig. émousser, ou s’émousser, en parlant des sentiments, de facultés”

- **TALASTATCEA, talasta, talastau** (sic), **talastacen**: “agiter un liquide, le remuer avec plus ou moins du bruit, en un vase non plein entièrement // s’agiter, se remuer, en parlant d’un liquide en un vase”

III. MIKROEGITURA EDO EGITURA XEHEA

Makroegitura finkatu ondoan, hiztegi-gileak hiztegi-artikuluak osatu behar ditu hots mikroegitura edo egitura xehea deituko duguna. Harrieten hiztegian, lehen behakoan argi da hiztegi-artikuluak ez dutela denek egitura bera. Halaber, hona hemen sarrera-hitz nagusiaren ondotik maiz agertzen diren osagaiak:

- Sarrera-hitza:
 - Mugabidea edo definizioa
 - Adibidea edo aipua
 - Sinonimoa
 - Etimologia edo hitz-iturburua
 - Oharrak

Ezaugarri bakoitza banaka ikertzea luze izanen delakoan, aipamen berezia egin nahi nuke adibide edo aipuei buruz. Harrieten euskara-frantsesa hiztegia idazleen aipuz josia da; eta preseski hori hiztegiaren berezitasun handi bat da. Lau mende baino gehiago estaltzen duten liburu eta obrak dira, baita eskuizkribuak ere, literatura, erlijio, historia nahiz beste gairi buruzkoak. XIX. mende hondarrean hasi ziren hiztegi-gileak aipuen sartzen eta bereziki aitzina-ko literaturan sustraituak ziren etsenpluak. Eginmolde honek frogatzen du hain segur ere, hiztegi-gilea biltzaile izan zela eta ez asmatzaile. Harrietek ez baitu hitz bakar bat ere asmatu; izendegian aurkeztu dituen sarrera kasik guztiak idazle baten adibide batekin uztartuak dira. Gure kasuan, Euskara-frantsesa hiztegiak informazio iturri aberatsa eskaintzen digu ikuspegi horretatik.

IV. ZER HIZTEGI MOTA OTE DA?

Hiztegiaren makroegitura eta mikroegituraren arabera eta hemen labur-bilduz aipatu ditugun ezaugarrien arabera, Harrieten hiztegi-giko 3536 orriek izaera desberdinak bereganatzen dituzte.

Hiztegi orokorra edo orotarikoa dela, dudarik ez da. Orokorra da, ez baitu preseski gai edo alor berezi bateko hiztegia oinarritzat hartzen, hizkuntza bere osotasunean baizik. Makroegitura zabala eta anitza eskaintzen dute Harrieten hiztegi-giko 3.536 hostoek. Oroitarazi behar dugu, erakusgai gisa landu

ditugun hiru hizkiak (1) sarrera-hitz zerrenda luzeaz osatuak direla: *A*: 1512, *K*: 490 eta *T*: 855 sarrera. Hots orotarat, 2855 hitz atzematen ahal dira hiru hizki horietan barna. Harrietek bere garaiko joera islatzen du, izendegiari eta hiztegi antolakuntzari begira bederen.

Hizkuntza bere osotasunean kondutan hartzen duela erran dugu, hortaz *hizkuntza hiztegia* badela ezin uka. Hizkuntzari buruzko hiztegia izanik, euskara eta euskalki guziak aipatzen ditu; ezaugarri horrek hiztegiari aberastasun handi bat ematen dio, eta irakurlearentzat euskarari buruzko informazio iturri nagusia bilakatzen da hiztegia.

Mugabideetan oinarrituz, *hiztegi entziklopediko* baten itxura ere hartzen diogu batzuetan. Definizio gramatikalaz gain, definizio entziklopedikoak kausitu ditugu. Baina izaera entziklopediko hori ez da bakarrik definizioetan nagusitzen, makroegituran ere agertzen da. Hainbat gai bereziren inguruan kausitzen ahal dira sarrerek: lan-tresna, txori, landare eta lore izenez apaindua da hiztegia.

Euskalki guzietarat hedatzen den hiztegi honek, badu beste osagailu adierazgarri bat: euskal literaturari buruzko lekukotasunak. Lekukotasunak, hiztegian barna aho nahiz luma hizkuntzakoak dira. Eta ez badira beti ere behar den bezala aurkeztuak (erreferentzia eskasak), Harrietek aipuen bidez euskal literaturaren erakusgai luze-zabala eskaintzen du. Edizio berriak nahiz zaharrak, eskuizkribuak ere ez ditu bazter utzi. Hortaz, ikuspegi hortatik bederen *hiztegi historikoa* dela erraten ahal da. Mendez mende aipatzen dituen idazle eta obren bitartez, hizkuntzaren bilakaeraren berri ematen digu. Zer erranik ez *hiztegi elebiduna* dela, euskara-frantsesa. Frantsesez esplikatzen ditu euskal hitzak. Ezaugarri honek, hiztegiaren erabiltzailea edo irakurle mota finkatzen du. Harrieten hiztegiak publiko desberdinak erakartzen ahal ditu: euskara ez dakiena, euskara ikasten ari dena edo euskalduna dena. Hautu horrek, itzultzaile lanetan aritzea eragin dio. Adibide eta aipu guziak frantseserat itzuli baititu, hortaz lan bikoitza bete du Harrietek: lexikografo lana eta itzultzaile lana.

Azkenik haltsuarraren hiztegia, *hiztegi arauemailea* izendatzea egokia iduritzen zaigu. Hiztegi-artikuluetan usu irakurri dugun bezala, irakurleari sarrera-hitzari buruzko gomendioak edo aholkuak luzatzen dizkio. Forma hau hobesten duela bestea baino, hitza ez dela gehiago erabiltzen (*inúsité*), asma-tua dela (*inventé*) eta bestelako oharrak agertzen dira hainbat aldiz. Hiztegiaren xede nagusia informatzea izanik, Harrietek beste funtzio bat betetzen du, hizkuntzaren erabilpen ona bermatuz.

(1) Hiztegi osoa mikrofilmetan grabatua denez, hiru hizkien berridazketa lanerako mikrofilma horietaz baliatu naiz.

IV.1. Harriet XIX. mendean

Ez bada xuxen jakiterik noiz hasi zen hiztegiaren idazten, oro har erraten ahal dugu Harriet eta Azkue noizbait bederen, denbora berean ibili zirela bakoitza bere obraren apailatzen. R.M. Azkuek 1905-1906 urte bitartean plazaratu baitzuen hiztegia. Halere, Harriet lehenagotik hasi zen lan horretan eta kasik 30 urte luzez ihardun zuen xede horretan. 30 urte anitz da; bereziki gisa bereko obra baten gauzatzeko. Urteen joan-jinean, ohiturak, bizimoldea, pentsamoldea eta hizkuntza bera aldatzen eta berritzen dira beti eta beti:

Hiztegi aberatsa, bada, eta, erabat harturik, informazio fidagarria eskaintzen duena. Garbizalea izanik ere, Harrietek hitz guztiak jasotzen ditu, ezein ere kanpoan utzi gabe. Azkueren hiztegiaren aldean, iduritzen zaigu Harrietenak menturaz hobeki isladatzen duela 19. mendeko euskal gizartea bere osotasunean eta bizitzasail guztietan. (Henrike Knörr 1986: 416)

Hutsegite eta akatsak alde baterat utziz, Harrietek, euskara bere osotasunean kondutan harturik eta hiztegi elebidun batean oinarriturik, gaur egun oraino argitaratua ez den altxor bat utzi digu:

[...] ce dictionnaire reste une mine des plus précieuses pour les chercheurs et une oeuvre de haute valeur, le plus important des dictionnaires basques assurément après celui d'Azkué. (Pierre Lhande 1926: 18)

Baina zer bilakatu ote dira gaur egun hiztegiko 3536 hostoak? Hainbeste merezimendu izan ondoan, gaur egun oraino argitarat eman gabe kausitzen da. Badakigu Harrietek berak argitaratzeko eskaintzak izan zituela: D'Abbadie adiskide handiak ihardespen ezezkorra ukan zuen eskuizkribuko lehen lau letren argitaratzeko eskaintza egin ziolarik, Daranatzek ere erantzun bera ukan zuen (Knörr 1987: 26). 1923. urteko artikulu batean (Harriet zendua zen orduko), Daranatzek Azkue eta Euskaltzaindiari dei bat luzatu zien:

[...], je voudrais appeler l'attention de l'abbé Resurrección-María de Azkue et des membres si éclairés de l'Académie Basque, dont il est le Président autorisé, sur le *Dictionnaire basque-français* de l'abbé Maurice Harriet. [...] je voudrais prier l'Académie Basque de bien vouloir envisager la possibilité de publication du *Dictionnaire basque-français* de l'abbé Maurice Harriet (Jean-Baptiste Daranatz 1923: 461).

[...] elle demeure une mine extrêmement riche de remarques, d'études, de précisions. Elle ne saurait être un *manuel pratique*, mais les chercheurs et les savants y trouveront une foule de suggestions des plus précieuses. Nous souhaitons vivement qu'il se trouve un Mécène pour fournir la forte somme qu'exigerait à l'heure actuelle l'impression de ce magistral et monumental travail. (Pierre Lhande 1926: 18)

Baina dei eta galde horiek guziak ihardespenik gabe dira gaur egun oraino. Egia da den bezala ez dela plazaratzen ahal haltsuarraren lana; eta hortaz ohartua zen hain segur egilea bera. Guhaur ohartu garen bezala, hiztegia barna bilakaera bat bada. Ageri da hiztegiak, hiztegia egiten ari zen heinean lan egiteko moldea aldatu duela, aski da ikustea jadanik aipatu ditugun A eta K/T hizkien arteko desberdintasunak. Hori gertatzen da 30 urtez egiten den lan batekin.

Argitaratua ez izateaz gain, beste arregura batetaz solas egin behar dugu, ildo beretik doana hain segur. Euskal lexikografian eta oro har euskalaritzan Maurice Harrieten izena ez da ezagutua. Hiztegi gintzaz mintzo delarik, bekan entzuten dugu Harrieten izena. Zergatik ote? Alta jakina da, iturri gisa erabilia izan dela, Lhandek bereziki; Harrieten lanari esker osatu baitu bere hiztegia. Bestalde kondutan hartu behar da, XX. mende hastapenean Azkueren hiztegiak bereganatu zituela bazter guziak, bereziki hiztegi gintza munduan. Haltsuar hiztegiak bazakien lekeitiarra hiztegi baten prestatzen ari zela. Daranaten erranetan (Daranatz 1923), Harrietek ez zuen bere lana argitaratzerik nahi, ez bera bizi zeno ez eta bere heriotzaren ondotik ere. Egilearen nahia hori izanik ere, 3536 orriko gaitzeko lan honek argia ikustea merezi du. Isilpean airatu diren hostoak, higatzen eta xahartzen ari dira Baionako apezpikutegian gaur egun. Oroitaraz dezagun ere, gure ikerketa lan honetan dokumentu eta idazki berriak kausitu ditugula, orain arte ezezagunak zirenak. *Cahier de Notes* izenburupean atzeman dugun Harrieten oharren liburuxka eta bere liburutegiko obra guzieren zerrenda.

Aurten, Maurice Harrieten (1814-1904) heriotzaren mendeurrena ospatzen dugu. Denbora gehiago galdu gabe eta behar diren baldintza eta baliabideak ardietsiz itzaletik atera behar dugu euskara-frantsesa hiztegia, argia ikus dezan. Egia da, hala ere irakurketa eta berridazketa lanetan zailtasunak eta trabak kausitu ditudala, hainbat urteetako orriek ikerketa lana zaildu baitute zenbait aldiz. Funtsean 30 urtez buruturiko lan bat ez da hain aise berreskuratzen. Baina hala ere, hiztegiak egin dira eta eginen dira oraino, baina zer hizkuntzek utziko luke XIX. mendeko 3536 orri dituen hiztegi elebidun bat itzalean? Hizkuntza baten iraganak geroari buruz bultzatzen gaitu dudarik gabe. Hiztegi honek gure ezagutza eta jakinduria noraino mugatua eta zuzena den islatzen digu. Euskararendako altxor eta ondare ikaragarria izateaz gain, euskal hiztegi gintzaren historian badu bere lekua, ongi merezia gainera.

Bururatzeko, duela 100 urte Harriet zendu zelarik, hona zer agertu zen Eskualdun Ona aldizkarian, haltsuarrak utzitako lanari buruz:

Den bezala noizpeit agian argitarat ikhusiko du... bizi denak (2)

Hala izan bedi.

(2) *Eskualdun Ona*, 8.zenb., 1904.urtea.

Bibliografia

- Dibildos, 1926, L'Abbe Maurice Harriet et sa Soeur Mademoiselle Agathe», *Gure Herria*, 598-680.
- Daranatz, 1923, «Le dictionnaire Basque Espagnol Français de l'abbé R.M. de Azkue», *RIEV XIV*, 457-462.
- , 1931, «Correspondance du Capitaine Duvoisin», *RIEV*, 57.
- HIRIGOYEN* Arantxa, 2003, *Euskal gramatikari eta literaturari buruzko ikasketak XXI. mendearen atarian: literatura gaiak* «Maurice Harriet eta euskal idazleak», *Iker-14* (II), 125-156.
- Knörr Henrike., 1986, «Maurice Harriet-en hiztegiak», *ASJU*, 413-417.
- , 1987, *Para una edición crítica del diccionario de Maurice Harriet*. UPV/EHU Euskal Herriko Unibertsitatea / Université du Pays-Basque, Vitoria/Gasteiz (tesi argitaragabea).
- Lhande, 1926, *Dictionnaire Basque-Français*, Gabriel Beauchesne; Paris.